

УДК 378.035:316.454.52]:378.046-022.332

DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2025-5\(224\)-47-53](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2025-5(224)-47-53)

СТРЕЛЬНИКОВ ВІКТОР ЮРІЙОВИЧ,

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри філософії і економіки освіти, Полтавська академія неперервної освіти ім. М. В. Остроградського; професор кафедри педагогіки, Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», м. Полтава, Україна

Viktor Strelnikov,

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor at the Department of Philosophy and Economics of Education, M. V. Ostrohradskyi Poltava Academy of Continuous Education; Professor at the Department of Pedagogy, State Institution «Luhansk Taras Shevchenko National University», Poltava, Ukraine

E-mail: strelnikov@pano.pl.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8822-9517>

ЛЕБЕДИК ЛЕСЯ ВІКТОРІВНА,

докторка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри мистецтвознавства та позашкільної освіти, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, м. Полтава, Україна

Lesya Lebedyk,

Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Department of Art Studies and Out-of-school Education, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava, Ukraine

E-mail: lebedyk_lesya@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6538-6256>

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ДІЛОВОГО СПІЛКУВАННЯ ФАХІВЦІВ В УМОВАХ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ

А Розглядаються можливості розвитку культури ділового спілкування фахівців в інституціях неперервної освіти. Зважаючи на умови воєнного стану, запропоновано організовувати електронне підвищення кваліфікації фахівців в асинхронному режимі, зважаючи на рівень їхньої готовності до застосування інформаційно-комунікаційних технологій.

Авторами розкрито сутність поняття культури ділового спілкування, визначено її значення для професійного зростання фахівців в умовах неперервної освіти. Проаналізовано напрями, форми, засоби та методи формування ділової комунікативної культури дорослих суб'єктів освіти. Наголошено на ролі викладача, коуча, тьютора як фасилітатора комунікативного розвитку.

Розкрито досвід розвитку культури ділового спілкування фахівців на курсах підвищення кваліфікації, напрацьований на кафедрі філософії і економіки освіти Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського під час проведення у синхронному й асинхронному режимах лекцій інваріантної частини «Практична філософія компетентнісного підходу в освіті» навчального модуля «Розвиток загальних компетентностей педагогічних працівників».

На основі проведеного аналізу можливостей закладу неперервної освіти, його цілеспрямованої методичної роботи, педагогічного супроводу й інтеграції сучасних інструментів інформаційно-комунікативного навчання для розвитку культури ділового спілкування фахівців як суб'єктів навчання зроблено висновки про її важливість для професійного зростання фахівця, росту конкурентоспроможності, зниження рівня стресу у професійному спілкуванні, формування лідерських і командних якостей та ефективної діяльності в команді. Культура ділового спілкування фахівця має інтегрувати його знання, цінності, комунікативні вміння та досвід рефлексії.

Наголошено на актуальності вдосконалення освітніх програм і розроблення спеціальних курсів підвищення кваліфікації з акцентом на розвиток культури ділового спілкування фахівців, ділової комунікації.

Ключові слова: культура ділового спілкування; професійний розвиток; курси підвищення кваліфікації; культура комунікації; заклад неперервної освіти

DEVELOPMENT OF A CULTURE OF BUSINESS COMMUNICATION AMONG SPECIALISTS IN THE CONTEXT OF CONTINUING EDUCATION

Б The article considers the possibilities of developing a culture of business communication among specialists in institutions of continuing education. Given the conditions of martial law, it is proposed to organize electronic advanced training of specialists in an asynchronous mode, taking into account the level of their readiness to use information and communication technologies.

The authors reveal the essence of the concept of a culture of business communication, determine its significance for the professional growth of specialists in the context of continuing education. The directions, forms, means, and methods of forming a business communicative culture among adult learners are analyzed. The role of a teacher, coach, or tutor as a facilitator of communicative development is emphasized.

The article presents the experience of developing a culture of business communication among specialists in advanced training courses, developed by the Department of Philosophy and Economics of Education of the M.V. Ostrohradskyi Poltava Academy of Continuous Education during the synchronous and asynchronous modes of lectures in the invariant part "Practical philosophy of the competency-based approach in education" of the educational module "Development of general competencies of pedagogical workers".

Based on the analysis of the capabilities of the continuing education institutions, their purposeful methodological work, pedagogical support, and the integration of modern information and communication tools for training, a conclusion was drawn about the importance of developing a culture of business communication among specialists for professional growth, increased competitiveness, reduced stress levels in professional communication, the formation of leadership and teamwork skills and effective collaboration. A specialist's culture of business communication should integrate their knowledge, values, communication skills, and reflective experience.

The relevance of improving educational programs and developing specialized advanced training courses with an emphasis on the development of a culture of business communication is substantiated.

Keywords: culture of business communication; professional development; advanced training courses; culture of communication; institution of continuing education

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформаційних змін в економіці, суспільстві та освіті культура ділового спілкування набуває пріоритетного значення як складник професійної компетентності фахівця. Вона забезпечує ефективну взаємодію у професійному середовищі, сприяє розвитку партнерства, формуванню довіри, командної роботи, особистісному зростанню. Особливої ваги це питання набуває в контексті неперервної освіти, де фахівці постійно вдосконалюють свої навички відповідно до запитів часу.

У сучасному професійному середовищі особливого значення набуває культура ділового спілкування як індикатор професіоналізму, ефективної взаємодії та соціальної зрілості фахівця. В умовах неперервної освіти, коли суб'єкт професійної діяльності змушений постійно оновлювати знання, вміння й адаптуватися до нових соціальних викликів, важливо забезпечити належний рівень комунікативної підготовки.

Серед шляхів розвитку культури ділового спілкування фахівців під час курсів підвищення кваліфікації у закладі неперервної освіти потребують практичного вивчення можливості професійно-орієнтованих інформаційно-комунікативних практик і рефлексивного середовища. Таке навчання, зважаючи на сучасний рівень інформаційно-комунікаційних технологій, в умовах воєнного стану є доцільним під час електронного підвищення кваліфікації у синхронному й асинхронному режимах.

В умовах відстоювання Україною європейських і загальнолюдських цінностей під час російської військової агресії, розвиток культури ділового спілкування фахівців набуває своєї актуальності.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій показав, що дослідженню особливостей культури ділового спілкування фахівців різних сфер професійної діяльності присвячені: навчальні посібники «Ділове спілкування», у якому розглядаються актуальні питання і проблеми формування засобів, видів ділової комунікації у майбутніх комерсантів, викладено теоретичні та методологічні засади для ухвалення відповідних комунікативних рішень сучасної ділової людини (О. Авраменко, Л. Яковенко, В. Шийка [1]); «Психологія ділового спілкування» (Л. Барановська, Н. Глушаниця [2]); «Культура професійного спілкування» (О. Берестенко [4]);

праці з комунікативної культури майбутніх працівників кримінальної поліції (В. Барковський [3]); культури професійного спілкування майбутніх фахівців міжнародного бізнесу і менеджменту (А. Бичок [5]); комунікативної культури майбутніх юристів (А. Білоножко [6]); комунікативної культури майбутніх учителів (Л. Варга [7]); формування культури професійного спілкування фахівців сфери обслуговування в процесі підвищення кваліфікації (Л. Грибова [8]); комунікативної культури як умови ефективності проектування середовища педагогічної взаємодії (А. Дзундза [9]); комунікативної культури як компонента педагогічної культури вчителів (І. Зарецька [10]); вдосконалення педагогічної майстерності педагогічних працівників у системі підвищення кваліфікації (І. Калініченко, Н. Білик [13]); формування культури професійного спілкування у майбутніх менеджерів зовнішньоекономічної діяльності засобами інтерактивних технологій (С. Качмарчик [11]); культури професійного спілкування студентів аграрних ЗВО (О. Литвинова, О. Резунова [12]); культури професійного спілкування майбутніх офіцерів МВС України (І. Радомський [14]); культури ділового спілкування майбутніх міжнародників-аналітиків (О. Рембач [15]); культури ділового спілкування як фактору професійної успішності майбутніх фахівців у системі «людина-людина» (О. Романовський, Т. Солодовник, В. Шаполова, Т. Сергеева, Н. Мовмига [16]); комунікативної культури майбутніх фахівців сфери обслуговування (Л. Руденко [17]); формування комунікативної культури студентів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу (І. Тимченко [21]); психологічних детермінант діалогового педагогічного спілкування М. Тоба [22]); комунікативної культури студентів медичних закладів вищої освіти (О. Уваркіна [23]); психології розвитку культури професійного спілкування державних службовців у системі безперервної освіти (Г. Улунова [24]) тощо.

Аналіз праць цих авторів засвідчує, що дефініція поняття «культура ділового спілкування» залишається дискусійною. Стосовно розвитку культури ділового спілкування найдослідженішим є етап підготовки майбутніх фахівців у закладах вищої освіти, а дослідження культури ділового спілкування фахівців у системі неперервної освіти є поодинокими і несистемними. Тобто системний розвиток культури ділового спілкування фахівців у закладах

неперервної освіти й досі є недостатньо вивченим. Ефективному педагогічному спілкуванню фахівців у системі неперервної освіти присвячені низка наших праць [19; 20] і спільних із А. Бухуном [18] та ін., однак потребують подальшого наукового обґрунтування, розпочаті у цих попередніх розвідках, питання, пов'язані із застосуванням інтерактивних інформаційно-комунікативних технологій навчання фахівців.

Метою статті є практичне вирішення проблеми, зокрема, розвитку культури ділового спілкування фахівців під час підвищення кваліфікації у закладах неперервної освіти з використанням професійно-орієнтованих інформаційно-комунікативних практик і створення рефлексивного середовища.

Завдання дослідження: 1) з'ясувати сутність основного поняття – «культура ділового спілкування»; 2) виявити можливості закладів неперервної освіти як платформи для розвитку культури ділового спілкування фахівців; 3) виокремити найефективніші методи і засоби формування й розвитку культури ділового спілкування фахівців у закладі неперервної освіти.

Викладення основного матеріалу. Відразу зазначимо, що практичний досвід розвитку культури ділового спілкування фахівців в умовах воєнного стану у закладі неперервної освіти через засоби електронного й кооперативного навчання у синхронному й асинхронному режимах був набутий на курсах підвищення кваліфікації педагогічних працівників у Полтавській академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського на кафедрі філософії і економіки освіти під час проведення лекцій інваріантної частини «Практична філософія компетентнісного підходу в освіті» навчального модуля «Розвиток загальних компетентностей педагогічних працівників»; «Підприємницька компетентність в освіті: філософія та методики формування здатності до навчання впродовж життя»; «Підприємницька компетентність керівника / заступника керівника закладу освіти: генерування та втілення ідей»; «Підприємницька та цифрова компетентності в управлінській діяльності керівника закладу освіти»; «Громадянська та соціальна компетентності керівника / заступника керівника закладу освіти: налагодження ефективного партнерства на засадах сталого розвитку»; «Культурна та етична компетентності керівника закладу освіти: усвідомлення професійних можливостей і творче самовираження»; круглого столу «Культура самовираження та лідерство в освіті: життєтворчі перспективи особистості педагога та його інноваційна компетентність» тощо.

Відмінною рисою навчання у синхронному й асинхронному режимах на курсах підвищення кваліфікації було створення рефлексивного середовища для роботи фахівців у мікрогрупах під час електронного навчання з використанням інтерактивних технологій і методів навчання, електронної пошти, відеозустрічей, чатів, спільної діяльності у хмарних сервісах, а не просто спільне виконання завдань, запропонованих викладачем.

Стосовно першого завдання дослідження – з'ясування сутності основного поняття, відмітимо, що за основу

беремо тлумачення ділового спілкування як дво- чи багатостороннього процесу, зумовленого «необхідністю здійснення управлінських чи професійних функцій шляхом встановлення стосунків, налагодження зворотного зв'язку» (Л. Барановська, Н. Глушаниця [3, с. 52]).

Погоджуємося з думкою авторів, що «ділове спілкування обов'язково передбачає наявність комунікативних знань, умінь і навичок, а також налагодження і підтримку ділових стосунків із метою досягнення конкретних результатів у професійній сфері, що, відповідно, вимагає від ділових партнерів певного рівня культури як загальної, так і культури спілкування» (О. Романовський, Т. Солодовник, В. Шаполова, Т. Сергеева, Н. Мовмига [15, с. 114]). Ці ж автори вказують на відмінність ділового спілкування і міжособистісного спілкування: метою останнього є задоволення особистості від самого процесу спілкування і взаємодії з іншими; а ділове спілкування передбачає досягнення поставленої мети у процесі спільної діяльності, отже, є предметним і цілеспрямованим [там само].

Отже, термін «культура ділового спілкування» означає систему знань, умінь і навичок, які забезпечують ефективну професійну взаємодію. Вона охоплює: мовленнєву культуру (точність, грамотність, логічність); володіння нормами етикету; етичні норми професійного діалогу; психологічну компетентність у взаємодії з колегами, клієнтами, партнерами; навички ведення переговорів, командної роботи, здатність до ефективного конфліктологічного управління. Саме володіння фахівцем культурою ділового спілкування забезпечує ефективні відносини з адміністрацією закладу, партнерами, колегами, сприяє подальшій співпраці, взаєморозумінню, взаємоповазі, «розвитку лідерського потенціалу й професійній успішності фахівця» [там само].

Вважаємо, що розвиток зазначених складників у дорослих фахівців можливий за умов: включення їх до професійно-орієнтованих комунікативних практик; створення рефлексивного середовища; застосування інтерактивних методів навчання [18; 19; 20].

Розглядаючи друге завдання дослідження щодо можливостей закладів неперервної освіти як платформи розвитку культури ділового спілкування фахівців на курсах підвищення кваліфікації у синхронному й асинхронному режимах показав наступне. Неперервна освіта створює умови для постійного вдосконалення ділової комунікативної компетентності завдяки: комунікативному навчанню через практико-орієнтовані завдання; інтерактивним формам навчання (тренінги, майстер-класи, ділові ігри); рефлексивним практикам (аналіз комунікативних помилок і досягнень); моделюванню професійних ситуацій спілкування; розвитку цифрових комунікаційних навичок; розвитку вмінь презентувати себе й аргументувати позицію.

Неперервна освіта – це цілісний процес формування, оновлення й удосконалення особистісно-професійних якостей фахівця протягом життя.

Згідно з третім завданням дослідження виокремимо найефективніші методи і засоби формування ділової комунікативної культури фахівців у закладі неперервної

освіти. Виділяються шість груп методів і засобів формування ділової комунікативної культури: 1) тренінгові заняття з розвитку комунікативних навичок (активне слухання, переговори, невербальна взаємодія); 2) кейси професійної взаємодії (аналіз комунікативних труднощів у робочих командах, ділових ситуацій, розв'язання конфліктів); 3) використання професійно-орієнтованих інформаційно-комунікативних практик і метод проєктів (розроблення спільних завдань у команді); 4) рольові ігри (відпрацювання типових моделей взаємодії); 5) електронне навчання й інформаційно-комунікаційні технології (електронна пошта, відеозустрічі, чати, спільна діяльність у хмарних сервісах, Zoom, Google Workspace тощо) як інструмент формування культури цифрового етикету; 6) самооцінка і взаємооцінка комунікативної поведінки (опитувальники, рефлексивні щоденники).

Основним принципом розвитку культури ділового спілкування фахівців на курсах підвищення кваліфікації у закладі неперервної освіти з використанням професійно-орієнтованих інформаційно-комунікативних практик у синхронному й асинхронному режимах є «принцип розвитку особистості, застосування якого забезпечує найповніше розкриття здібностей кожного фахівця і його особистісних якостей» [18, с. 187].

Наприклад, Н. Білик проводила персонал-курси підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. Вона зазначає, що «це механізм професійної компетентності вчителя, що включає початковий, діяльнісний та аналітичний етапи, утворюючи взаємопов'язаний логічний ланцюжок від аналізу педагогічної діяльності на рівні школи до бажаного іміджу вчителя на регіональному рівні та власних результатів. Це спосіб самостійного проєктування розвитку спеціаліста в системі підвищення кваліфікації педагогічних кадрів регіону, а також організований процес із визначеною гнучкою заявленою послідовністю, і як результат – бажаним іміджем учителя» [25, с. 6].

Використання професійно-орієнтованих інформаційно-комунікативних практик у синхронному й асинхронному режимах допомагає зробити навчання фахівців у закладі неперервної освіти яскравим, надихає на розвиток культури ділового спілкування, підтримку Збройних Сил України в умовах російської військової агресії.

Найдоцільніше використовувати варіант використання професійно-орієнтованих інформаційно-комунікативних практик у синхронному й асинхронному режимах – навчання курсистів у команді, що передбачає надання особливої уваги «груповим цілям», успіху всієї групи курсистів, що досягається у результаті самостійної роботи кожного і постійної взаємодії з іншими членами групи для вирішення комунікативних проблем, описана у наших попередніх розвідках [там само, с. 184–192].

До основних характеристик означеної професійно-орієнтованої інформаційно-комунікативної практики відносимо: 1) знання всією командою мети кожного її члена; 2) зацікавленість у засвоєнні інформації кожним, адже успіх команди залежить від внеску кожного, від якості вирішення

проблеми усією групою; 3) дотримання основних принципів цієї професійно-орієнтованої інформаційно-комунікативної практики: а) «нагороди», коли за виконання одного для всієї групи курсистів завдання команда отримує загальні для всіх курсистів заохочення; створюється комунікативне, а не конкурентне середовище; б) індивідуальної відповідальності кожного курсиста, адже успіх групи залежить від кожного члена; в) рівних можливостей кожного курсиста, стимулює бажання підняти свій рівень культури ділового спілкування і професійної підготовки; 4) усі курсисти по черзі виконують ролі доповідачів, організаторів, виконавців, лідерів у спілкуванні, дослідників, експертів.

Використання професійно-орієнтованих інформаційно-комунікативних практик у синхронному й асинхронному режимах передбачає всі рівні спілкування курсистів: діяльність – взаємодія – спілкування – контакт. Розвиток культури ділового спілкування відбувається через спілкування з колегами і з викладачем закладу неперервної освіти на курсах підвищення кваліфікації.

Наголосимо також на перевагах електронного навчання у синхронному й асинхронному режимах: 1) доступність у будь-якому місці та в будь-який час, що важливо в умовах російської військової агресії; 2) можливість використовувати найсучасніші засоби та методи навчання у синхронному й асинхронному режимах; 3) можливість спілкування курсистів між собою та з викладачами у режимі онлайн чи в асинхронному режимі за межами навчальних аудиторій; 4) одночасне звернення великої кількості курсистів до джерел навчальної інформації, які є у мережі закладу неперервної освіти; 5) застосування нових досягнень інформаційних технологій у процесі підвищення кваліфікації, що сприяють входженню курсиста у світовий інформаційний простір; 6) використання у синхронному й асинхронному режимах спеціалізованих форм контролю якості навчальних досягнень курсистів; 7) збереження загальних принципів побудови традиційного процесу підвищення кваліфікації фахівців; 8) більша цікавість і доступність [там само, с. 188].

У цілому, використання професійно-орієнтованих інформаційно-комунікативних практик у синхронному й асинхронному режимах під час проведення на курсах підвищення кваліфікації фахівців лекцій інваріантної частини «Практична філософія компетентнісного підходу в освіті» навчального модуля «Розвиток загальних компетентностей педагогічних працівників» сприяє найповнішій реалізації особистісного та професійно-орієнтованого підходів до процесу підвищення кваліфікації. У синхронному й асинхронному режимах проводяться дискусії, обговорюються різні варіанти вирішення проблем розвитку культури ділового спілкування. Діяльність малих груп із використанням професійно-орієнтованих інформаційно-комунікативних практик у синхронному й асинхронному режимах дає можливість підготувати фахівців до співпраці під час курсів підвищення кваліфікації у закладі неперервної освіти, сформувати культуру ділового спілкування, необхідні для ділового спілкування професійні, проєктувальні й комунікативні вміння.

Наголосимо також на ролі викладача і наставника в умовах неперервної освіти. Роль наставника виконує викладач, коуч або тьютор, який: створює безпечне комунікативне рефлексивне середовище; модерує обговорення; сприяє рефлексії та самооцінюванню; забезпечує індивідуалізацію навчання відповідно до запитів фахівця.

Педагогічний супровід дорослого фахівця на курсах підвищення кваліфікації має враховувати: суб'єктність і досвід фахівця; потребу в комунікативній гнучкості; адаптацію до швидких змін у середовищі; використання партнерських форм взаємодії (коучинг, фасилітація, тьюторство).

Проведений аналіз можливостей професійно-орієнтованих інформаційно-комунікативних практик на курсах підвищення кваліфікації для розвитку культури ділового спілкування фахівців як суб'єктів навчання показав важливість створення і підтримки рефлексивного середовища підвищення кваліфікації. Створене рефлексивне середовище навчання у синхронному й асинхронному режимах у закладі неперервної освіти сприяє тому, що кожен фахівець може знайти неформальне оточення, довіряти викладачам цього закладу, колегам, партнерам, які сприймають його як особистість, розуміють його унікальність, цінують; він сам бере активну участь в організації рефлексивного середовища навчання у синхронному й асинхронному режимах; це дає змогу побачити культуру ділового спілкування кожного.

З організацією професійно-орієнтованих інформаційно-комунікативних практик у синхронному й асинхронному режимах створюється безпечне комунікативне рефлексивне середовище, яке допомагає слухачу курсів осмислити свою культуру ділового спілкування і себе як особистість і професіонала; використання професійно-орієнтованих інформаційно-комунікативних практик допомагає становленню культури ділового спілкування фахівця.

Використання професійно-орієнтованих інформаційно-комунікативних практик у синхронному й асинхронному режимах: 1) створює умови, за яких курсист знаходить можливість співвідносити позитивні цінності і норми культури ділового спілкування з власним життям, знаходить досвід осмисленої побудови власної культури ділового спілкування; 2) допомагає курсисту зрозуміти, що він, як

професіонал й особистість, може впливати на свою культуру ділового спілкування; 3) сприяє набуттю курсисту об'єктивного погляду на себе, свою культуру ділового спілкування, допомагає побачити свої недоліки, мету, можливості, відчувати самоповагу, позитивну професійну самооцінку; 4) допомагає розвивати культуру ділового спілкування, отримувати необхідні для цього професійні навички.

Висновки. Розвиток культури ділового спілкування в системі неперервної освіти є важливою умовою професійного зростання фахівця, конкурентоспроможності та ефективної діяльності в команді. Вона має інтегрувати знання, цінності, комунікативні вміння та досвід рефлексії. Актуальність цього напрямку зумовлює необхідність удосконалення освітніх програм і розроблення спеціальних курсів підвищення кваліфікації з акцентом на ділову комунікацію.

Розвиток культури ділового спілкування в умовах неперервної освіти вимагає цілеспрямованої методичної роботи, педагогічного супроводу й інтеграції сучасних інструментів інформаційно-комунікативного навчання. Формування цієї компетентності сприяє зниженню рівня стресу у професійному спілкуванні, формуванню і розвитку лідерських і командних якостей.

Висвітлений досвід використання професійно-орієнтованих інформаційно-комунікативних практик у синхронному й асинхронному режимах під час проведення на курсах підвищення кваліфікації лекцій інваріантної частини «Практична філософія компетентнісного підходу в освіті» навчального модуля «Розвиток загальних компетентностей педагогічних працівників» може бути трансльований закладами неперервної освіти з метою сприяння фахівцям у розвитку їхньої культури ділового спілкування.

Проведений аналіз досвіду розвитку культури ділового спілкування фахівців визначає **перспективи подальших досліджень**, серед яких важливо уточнити сутність цього феномена, виділити етапи і механізми використання професійно-орієнтованих інформаційно-комунікативних практик у закладі неперервної освіти, застосування їх для розвитку у курсистів культури ділового спілкування, виявити закономірності процесу підвищення кваліфікації фахівців на засадах професійно-орієнтованого навчання.

Список використаних джерел

1. Авраменко О. О., Яковенко Л. В., Шийка В. Я. Ділове спілкування : навч. посіб. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2015. 160 с.
2. Барановська Л., Глушаниця Н. Психологія ділового спілкування : навч. посіб. Київ : НАУ, 2016. 248 с.
3. Барковський В. П. Формування комунікативної культури у майбутніх працівників кримінальної міліції : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Хмельницький, 2003. 18 с.
4. Берестенко О. Г. Культура професійного спілкування : навч.-метод. посіб. для студентів денної та заочної форм навчання всіх спеціальностей гуманітарного профілю. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 299 с.
5. Бичок А. В. Формування культури професійного спілкування майбутніх фахівців міжнародного бізнесу і менеджменту : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2010. 290 с.
6. Білоножко А. В. Соціально-психологічні чинники становлення комунікативної культури майбутнього юриста в процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Київ, 2009. 21 с.
7. Варга Л. І. Особливості формування комунікативної культури майбутніх учителів засобами інтерактивних технологій. *Наука і освіта*. 2015. № 9. С. 15–19.
8. Грибова Л. В. Формування культури професійного спілкування фахівців сфери обслуговування в процесі підвищення кваліфікації. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Економіка і управління*. 2018. Т. 29 (68), № 6. С. 23–27.
9. Дзундза А. І. Комунікативна культура як умова ефективності проектування середовища педагогічної взаємодії. *Наукові праці Донецького національного технічного університету. Педагогіка, психологія і соціологія*. 2009. № 3 (145). С. 18–22.
10. Зарецька І. І. Комунікативна культура як компонент педагогічної культури. *Директор школи. Україна*. 2005. № 3/5. С. 149–157; № 6/7. С. 90–101.
11. Качмарчик С. Г. Формування культури професійного спілкування у майбутніх менеджерів зовнішньоекономічної діяльності засобами інтерактивних технологій : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2018. 359 с.

12. Литвинова О. В., Резунова О. С. Компетентнісний підхід до формування культури професійного спілкування в аграрних ВНЗ. *Науковий огляд*. 2015. № 3 (13). URL: <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/439/617>
13. Науково-методичний підхід до вдосконалення педагогічної майстерності педагогічних працівників у системі підвищення кваліфікації: електрон. навч.-метод. посіб. / упоряд. : І. О. Калініченко, Н. І. Білик. Полтава: ПОІППО, 2021. 184 с. URL: http://poippo.pl.ua/images/2021/modul-2021_%D0%9F%D0%9E%D0%A1%D0%86%D0%91%D0%9D%D0%98%D0%9A.pdf
14. Радомський І. П. Формування культури професійного спілкування у майбутніх офіцерів МВС України в процесі навчання: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Вінниця, 2007. 22 с.
15. Рембач О. О. Формування культури ділового спілкування майбутніх міжнародників-аналітиків у вищих навчальних закладах: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Кіровоград, 2005. 20 с.
16. Романовський О., Солодовник Т., Шаполова В., Сергеева Т., Мовмига Н. Культура ділового спілкування як фактор професійної успішності майбутніх фахівців у системі «людина-людина». *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2024. №4. С. 109–121. URL: <http://tipus.khpi.edu.ua/article/view/320528>
17. Руденко Л. А. Формування комунікативної культури майбутніх фахівців сфери обслуговування у професійно-технічних навчальних закладах: монографія. Львів: Піраміда, 2015. 342 с.
18. Стрельников В., Бухун А. Развитие гражданской культуры фаховців у закладах неперервної освіти. *Українська професійна освіта*. 2021. № 9/10. С. 184–192. URL: <http://ucpepnpn.pnpn.edu.ua/article/view/263665/260363>
19. Стрельников В., Лебедик Л. Развитие профессиональной компетентности химикотехнологов у системы непрерывной освіти. *Імідж сучасного педагога*. 2025. № 1 (220). С. 65–69. URL: <https://isp.pano.pl.ua/issue/view/18954/11976>
20. Стрельников В. Ю. Лекція 2.9. Технологія ефективного педагогічного спілкування і вибір засобів педагогічного впливу (матеріали до вивчення міні-модуля «Педагогічне спілкування»). *Удосконалення педагогічної майстерності в умовах особистісно зорієнтованої освіти: модульний посібник* / авт.-упоряд.: П. І. Матвієнко, Н. І. Білик, О. О. Новак. Полтава: ПОІППО, 2006. С. 228–248.
21. Тимченко І. І. Формування комунікативної культури студентів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Харків, 2001. 213 с.
22. Тоба М. В. Психологічні детермінанти діалогового педагогічного спілкування: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 1999. 16 с.
23. Уваркіна О. В. Формування комунікативної культури студентів вищих медичних закладів освіти в процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Інститут вищої освіти АПН України. Київ, 2003. 200 с.
24. Улунова Г. Є. Психологія розвитку культури професійного спілкування державних службовців у системі безперервної освіти: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Національний педагогічний ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ, 2020. 561 с. URL: https://npn.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/%D0%94_26.053.10/Ulunova.pdf
25. Bilyk N. Advanced training personal-courses as a way of self-designing of teacher's educational trajectory. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. 2018. № 28 (4). P. 3–8.

References

1. Avramenko, O. O., Yakovenko, L. V., & Shyyka, V. Ya. (2015). *Dilove spilkuвання [Business communication]*: navch. posib. Ivano-Frankivsk: Lileya-NV [in Ukrainian].
2. Baranovska, L., & Hlushanytsya, N. (2016). *Psykhohiia dilovoho spilkuвання [Psychology of business communication]*: navch. posib. Kyiv: NAU [in Ukrainian].
3. Barkovskyy, V. P. (2003). *Formuvannya komunikativnoyi kultury u maybutnikh pratsivnykiv kryminalnoyi militsiyi [Formation of communicative culture in future employees of the criminal police]*. (Extended abstract of PhD diss.). Khmelnytskyi [in Ukrainian].
4. Berestenko, O. H. (2013). *Kultura profesynoho spilkuвання : navchalno-metodychnyy posibnyk dlya studentiv dennoyi ta zaochnoyi form navchannya vsikh spetsialnostey humanitarnoho profilu [Culture of professional communication: a teaching and methodological manual for students of full-time and part-time forms of study of all specialties of the humanitarian profile]*. Luhansk: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka» [in Ukrainian].
5. Bychok, A. V. (2010). *Formuvannya kultury profesynoho spilkuвання maybutnikh fakhivtsiv mizhnarodnoho biznesu i menedzhmentu [Formation of a culture of professional communication of future specialists in international business and management]*. (PhD diss.). Ternopilskyi natsionalnyy pedahohichnyy universytet imeni Volodymyra Hnatyuka. Ternopil [in Ukrainian].
6. Bilonozhko, A. V. (2009). *Sotsialno-psykhohichni chynnyky stanovlennya komunikativnoyi kultury maybutnoho yurysta v protsesi profesynoyi pidhotovky [Socio-psychological factors of the formation of a communicative culture of a future lawyer in the process of professional training]*. (Extended abstract of PhD diss.). Kyiv [in Ukrainian].
7. Varha, L. I. (2015). *Osoblyvosti formuvannya komunikativnoyi kultury maybutnikh uchyteliv zasobamy interaktyvnykh tekhnolohiy [Features of the formation of a communicative culture of future teachers by means of interactive technologies]*. *Nauka i osvita [Science and Education]*, 9, 15-19 [in Ukrainian].
8. Hrybova, L. V. (2018). *Formuvannya kultury profesynoho spilkuвання fakhivtsiv sfery obsluhovuvannya v protsesi pidvyshchennya kvalifikatsiyi [Formation of a culture of professional communication of service specialists in the process of advanced training]*. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Ekonomika i upravlinnya [Scientific notes of the V. I. Vernadsky TNU. Economics and Management]*, 29 (68), 6, 23-27 [in Ukrainian].
9. Dzundza, A. I. (2009). *Komunikativna kultura yak umova efektyvnosti proektuvannya seredovyscha pedahohichnoyi vzayemodiyi [Communicative culture as a condition for the effectiveness of designing the environment of pedagogical interaction]*. *Naukovi pratsi Donetskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu. Pedahohika, psykhohiia i sotsiolohiia. [Scientific works of the Donetsk National Technical University. Pedagogy, psychology and sociology]*, 3 (145), 18-22. Retrieved from <http://ea.donntu.edu.ua/handle/123456789/17783> [in Ukrainian].
10. Zaretska, I. I. (2005). *Komunikativna kultura yak komponent pedahohichnoyi kultury [Communicative culture as a component of pedagogical culture]*. *Dyrektor shkoly. Ukrayina. [School director. Ukraine]*, 3/5, 149-157; 6/7, 90-101 [in Ukrainian].
11. Kachmarichyk, S. H. (2018). *Formuvannya kultury profesynoho spilkuвання u maybutnikh menedzheriv zovnishnoekonomichnoyi diyalnosti zasobamy interaktyvnykh tekhnolohiy [Formation of a culture of professional communication among future managers of foreign economic activity by means of interactive technologies]*. (PhD diss.). Natsionalnyy universytet bioresursiv i pryrodokorystuvannya Ukrayiny. Kyiv [in Ukrainian].
12. Lytynova, O. V., & Rezunova, O. S. (2015). *Kompetentnisnyy pidkhid do formuvannya kultury profesynoho spilkuвання v ahrarnykh VNZ [Competency-based approach to the formation of a culture of professional communication in agricultural universities]*. *Naukovyi ohlyad [Scientific review]*, 3 (13). Retrieved from <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/439/617> [in Ukrainian].
13. Kalinichenko, I. O., & Bilyk, N. I. (Comps.). (2021). *Naukovo-metodychnyy pidkhid do vdoskonalennya pedahohichnoyi maysternosti pedahohichnykh pratsivnykiv u systemi pidvyshchennya kvalifikatsiyi [A scientific and methodological approach to improving the pedagogical skill of pedagogical workers in the system of professional development]*: elektron. navch.-metod. posib. Poltava: POIppo. Retrieved from http://poippo.pl.ua/images/2021/modul-2021_%D0%9F%D0%9E%D0%A1%D0%86%D0%91%D0%9D%D0%98%D0%9A.pdf [in Ukrainian].
14. Radomskiy, I. P. (2007). *Formuvannya kultury profesynoho spilkuвання u maybutnikh ofitseriv MVS Ukrayiny v protsesi navchannya [Formation of a culture of professional communication among future officers of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in the process of training]*. (Extended abstract of PhD diss.). Vinnytsya [in Ukrainian].
15. Rembach, O. O. (2005). *Formuvannya kultury dilovoho spilkuвання maybutnikh mizhnarodnykiv-analytikiv u vyshchyykh navchalnykh zakladakh [Formation of a culture of business communication among future international analysts in higher educational institutions]*. (Extended abstract of PhD diss.). Kirovohrad [in Ukrainian].
16. Romanovskyy, O., Solodovnyk, T., Shapolova, V., Serheyeva, T., & Movmyha, N. (2024). *Kultura dilovoho spilkuвання yak fakhivtsiv u systemi «lyudyna-lyudyna» [Culture of business communication as a factor of professional success of future specialists in the «person-person» system]*. *Teoriya i praktyka upravlinnya sotsialnymy*

- systemamy. [Theory and practice of social systems management], 4, 109-121. Retrieved from <http://tipus.khpi.edu.ua/article/view/320528> [in Ukrainian].
17. Rudenko, L. A. (2015). *Formuvannya komunikativnoyi kultury maybutnikh fakhivtsiv sfery obsluhovuvannya u profesiyno-tekhnichnykh navchalnykh zakladakh* [Formation of communicative culture of future specialists in the service sector in vocational and technical educational institutions]: monohrafiya. Lviv: Piramida [in Ukrainian].
 18. Strelnikov, V., & Bukhun, A. (2021). Rozvytok hromadyanskoyi kultury fakhivtsiv u zakladakh neperervnoyi osvity [Development of civic culture of specialists in institutions of continuing education]. *Ukrayinska profesiyna osvita* [Ukrainian vocational education], 9/10, 184-192. Retrieved from <http://upepnpu.pnpu.edu.ua/article/view/263665/260363> [in Ukrainian].
 19. Strelnikov, V., & Lebedyk, L. (2025). Rozvytok profesiynoyi kompetentnosti khimikiv-tehnolohiv u systemi neperervnoyi osvity [Development of professional competence of chemists-technologists in the system of continuing education]. *Imidzh suchasnoho pedahoha* [Image of a modern teacher], 1 (220), 65-69. Retrieved from <https://isp.pano.pl.ua/issue/view/18954/11976> [in Ukrainian].
 20. Strelnikov, V. Yu. (2006). Lektsiya 2.9. Tekhnolohiya efektyvnoho pedahohichnoho spilkuvannya i vybir zasobiv pedahohichnoho vplyvu (materialy do vyvchennya mini-modulya «Pedahohichne spilkuvannya») [Lecture 2.9. Technology of effective pedagogical communication and the choice of means of pedagogical influence (materials for studying the mini-module "Pedagogical communication")]. In P. I. Matviyenko, N. I. Bilyk, O. O. Novak (Comps.), *Udoskonalennya pedahohichnoyi maysternosti v umovakh osobystisno zoriyentovanoyi osvity* [Improving pedagogical skills in the conditions of personality-oriented education]: modulnyy posibnyk (pp. 228-248). Poltava: POIPPO [in Ukrainian].
 21. Tymchenko, I. I. (2001). *Formuvannya komunikativnoyi kultury studentiv u protsesi vyvchennya predmetiv humanitarnoho tsyklu* [Formation of communicative culture of students in the process of studying subjects of the humanitarian cycle]. (PhD diss.). Kharkiv [in Ukrainian].
 22. Toba, M. V. (1999). *Psykhologichni determinanty dialohovoho pedahohichnoho spilkuvannya* [Psychological determinants of dialogical pedagogical communication: author's abstract]. (Extended abstract of PhD diss.). Kyiv [in Ukrainian].
 23. Uvarkina, O. V. (2003). *Formuvannya komunikativnoyi kultury studentiv vyshchyykh medychnykh zakladiv osvity v protsesi vyvchennya psykhologoh-pedahohichnykh dystsyplin* [Formation of communicative culture of students of higher medical educational institutions in the process of studying psychological and pedagogical disciplines]. (PhD diss.). Kyiv [in Ukrainian].
 24. Ulunova, H. Ye. (2020). *Psykholohiya rozvytku kultury profesiynoho spilkuvannya derzhavnykh sluzhbovtiv u systemi bezperervnoyi osvity* [Psychology of development of culture of professional communication of civil servants in the system of continuous education]. (D diss.). Natsionalnyy pedahohichnyy un-t imeni M. P. Drahomanova. Kyiv. Retrieved from https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/%D0%94_26.053.10/Ulunova.pdf [in Ukrainian].
 25. Bilyk, N. (2018). Advanced training personal-courses as a way of self-designing of teacher's educational trajectory. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*, 8 (4), 3-8.

Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 26.07.2025